

ЗАСТОСУВАННЯ КАТЕГОРІЇ «ЗОБОВ'ЯЗАННЯ» В ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ ТА ЧИННОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Д. Гетьманцев,

доцент кафедри адміністративного та фінансового права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат юридичних наук

Позитивне право є формальним відображенням реалій сучасного світу. Адже те, наскільки адекватно воно відображає закономірності суспільного життя, потреби розвитку суспільства, наскільки якісно відповідає техніко-юридичним вимогам (зокрема, зрозумілості, однозначності тлумачення, чіткості та логічності викладення, економії нормативного матеріалу тощо), все це зумовлюється багатьма факторами об'єктивного та суб'єктивного характеру. Не викликає заперечень твердження, що на якість і зміст закону впливають не лише динамізм розвитку суспільства, але й глибина пізнання нормотворцем регульованих суспільних відносин та стан наукових досліджень, рівень правосвідомості та правової культури суб'єкта правотворчості загалом. Не менший вплив справляють і політичні, моральні й інші подібні уявлення політичної еліти.

Саме тому якість нормативних визначень відповідає сучасним теоретичним знанням про реалії суспільного життя та не може бути об'єктивно вищою за цей рівень. Треба зважати ще й на фактор відставання права від розвитку суспільних відносин та на інші об'єктивні фактори, що спричиняють невідповідність юридичних конструкцій об'єктивним закономірностям.

Водночас ці чинники повинні бути вихідними спочатку для науковців, а пізніше — і для нормотворців, щоб намагатися розробляти правовий апа-

рат і вводити його в обіг у межах чинного законодавства, щоб право відбиало сучасні тенденції в розвитку економічно-соціального й інформаційного суспільства.

Об'єктивність, прагматизм й логічність прийомів законодавчої генези юридичних категорій створюють підстави для того, щоб наділяти поняття, які мають тотожні конститутивні ознаки в різних галузях права, загальноправовим значенням. Оскільки будь-які юридичні поняття не повинні розглядатись як статична категорія. Не даремно в юридичній літературі зауважують на те, що «було б помилково вважати, що, будучи одного разу виробленими, вони (юридичні поняття — *авт.*) в подальшому ніколи та на за жодних обставин не можуть бути переглянуті й змінені. Якщо б це було так, то завдання правознавства були б обмежені лише коментуванням законодавства. Поняття рухливі, текучі, динамічні. Вони розвиваються разом із правовою дійсністю» [1; 76–78].

Одним з таких понять, які не просто мають загальноправове значення, але й перебувають у постійному стані динамічного розвитку, можна вважати поняття «зобов'язання». Залежно від того, якими ознаками (деякі автори називають їх додатковими [2; 18]) наділено таке зобов'язання, виділяють його видуవు приналежність — цивільне, господарське, фінансове.

Наприклад, таким видом можна вважати господарське грошове зо-

бов'язання. Під останнім розуміють грошові зобов'язання, що виникають між учасниками господарських відносин виробничо-комерційного й організаційно-технічного характеру, що опосередковують рух коштів, спрямовані на задоволення максимальних господарських благ його учасників й врегульовані нормами господарського законодавства [2; 379].

Фінансове зобов'язання прямо стосується сфери публічного інтересу, характерного для сфери регулювання публічних галузей права. І недаремно саме ці правові галузі характеризуються постійною наявністю значної кількості проблем як нормативного, так і правозастосовного характеру, оскільки вони досить сильно залежали та залежать від політичної складової в діяльності держави. До таких галузей, безперечно, належить і фінансове право. Адже саме фінансове право впродовж всієї своєї історії виконувало роль інструмента в руках держави з мобілізації, розподілу та перерозподілу грошових фондів, застосовуючись як інструмент управління.

Термін «зобов'язання» не є новим для регулювання фінансових відносин. Це поняття, що не знайшло досі належного тлумачення й осмислення на рівні науки, вживається у законодавчих актах досить часто. Справедливості заради треба зазначити, що законодавець не сформулював єдиного тлумачення терміна «зобов'язання». Відповідно, вимагати саме від законодавця надання такого формулювання, беручи до уваги неопрацьованість категорії на рівні науки, було б також несправедливим.

Яким же чином поняття зобов'язання розкривається у фінансово-правовій сфері? Наприклад, Закон України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні» [3] розуміє під зобов'язанням заборгованість підприємства, що виникла в результаті минулих подій і погашення якої в

майбутньому, як очікується, призведе до зменшення ресурсів підприємства, які втілюють в собі економічні вигоди.

Безпосередньо термін «фінансове зобов'язання» закріплений у Положенні (стандарті) бухгалтерського обліку 13 «Фінансові інструменти» [4]. У глосарії стандартів (п. 4) міститься таке визначення:

«Фінансове зобов'язання — контрактне зобов'язання: а) передати грошові кошти або інший фінансовий актив іншому підприємству; б) обмінятися фінансовими інструментами з іншим підприємством на потенційно не вигідних умовах.

Фінансове зобов'язання, призначене для перепродажу — фінансове зобов'язання, що виникає внаслідок випуску фінансового інструмента з метою подальшого продажу для отримання прибутку від короткотермінових коливань його ціни та/або винагороди посередника».

Фінансове зобов'язання належне до переліку фінансових інструментів, поряд з фінансовими активами, інструментами власного капіталу та похідними фінансовими інструментами. Якщо виходити з нормативно закріпленої класифікації, то в бухгалтерському обліку застосовуються такі групи фінансових інструментів:

- фінансові активи — охоплюють грошові кошти, не обмежені для використання, та їхні еквіваленти; дебіторську заборгованість, не призначену для перепродажу; фінансові інвестиції, що утримуються до погашення; фінансові активи, призначені для перепродажу; інші фінансові активи;
- фінансові зобов'язання — це фінансові зобов'язання, призначені для перепродажу, та інші фінансові зобов'язання;
- інструменти власного капіталу — охоплюють прості акції, частки й інші види власного капіталу;

- похідні фінансові інструменти — до них належать ф'ючерсні контракти, форвардні контракти й інші похідні фінансові інструменти.

Оскільки завданням стандарта бухгалтерського обліку є вирішення питань не лише постановки, обліку фінансових інструментів, зокрема й фінансових зобов'язань, але й оцінки їхніх вартості та амортизації, то закріплено такі правила їх проведення:

- 1) на кожну наступну після визнання дату балансу фінансові зобов'язання оцінюються за амортизованою собівартістю, крім фінансових зобов'язань, призначених для перепродажу, та зобов'язань за похідними фінансовими інструментами;
- 2) фінансові зобов'язання, призначені для перепродажу, та фінансові зобов'язання за похідними фінансовими інструментами (крім зобов'язання за похідним фінансовим інструментом, яке має бути погашеним через передання пов'язаного з ним інструмента власного капіталу) на кожну наступну після визнання дату балансу оцінюються за справедливою вартістю;
- 3) зобов'язання за похідним фінансовим інструментом, яке має бути погашене через передання пов'язаного з ним інструмента власного капіталу, справедливую вартість якого на кожну наступну після визнання дату балансу не можна достовірно визначити, оцінюється за собівартістю.

Якщо піднятися на щабель вище, тобто на наднаціональний рівень, ми також побачимо, що застосування терміну «фінансове зобов'язання» не є винятком і для міжнародних стандартів.

Міжнародний стандарт фінансової звітності (МСФЗ) 32 «Фінансові інструменти: визнання та оцінка»

[5; 176] встановлює вимоги для надання балансових фінансових інструментів і визначає ту інформацію, котру слід розкривати щодо балансових (визнаних) і позабалансових (невизнаних) фінансових інструментів. Фінансовим зобов'язанням є обов'язок сторін за договором: (i) поставити будь-який фінансовий актив (наприклад, похідний фінансовий інструмент) іншій компанії; (ii) обміняти фінансові інструменти на потенційно не вигідних умовах. При цьому зобов'язання, що накладаються законодавчими вимогами (наприклад, податки на прибуток), не є фінансовими зобов'язаннями, оскільки не є договірними.

Із вищевикладеного можна зробити декілька висновків. По-перше, фінансові зобов'язання розглядаються як фінансові інструменти, з якими працює невизначене коло осіб (зазвичай, національне законодавство може встановлювати вимоги щодо допуску певних суб'єктів до роботи з різними видами фінансових інструментів, у зокрема видаючи дозволи, ліцензії, встановлюючи вимоги стосовно визначення виду й організаційно-правової форми такої юридичної особи або кваліфікаційних вимог до фізичної особи тощо).

По-друге, зміст національних стандартів бухгалтерського обліку та міжнародних стандартів фінансової звітності збігається за суттю з визначенням поняття фінансового зобов'язання.

І по-третє, що для нас є найбільш важливим. У міжнародних стандартах зобов'язання в тлумаченні фінансового права (тобто зобов'язання у сфері публічних фінансів) та фінансові зобов'язання не збігаються ані за змістом, ані за суттю, оскільки в останньому випадку передбачають договірний порядок виникнення. Це твердження може бути правильним і щодо положень національного законодавства.

Фінансові зобов'язання використовуються активно і в господарській ді-

яльності, зокрема й у процесі інвестування, що дає змогу надавати їхні характеристики в теоретичних працях й практичних посібниках, присвячених цим питанням. Стандартний підхід, що висвітлюється в такому разі — розкриття суті позичкового капіталу суб'єктів господарювання та класифікація фінансових зобов'язань. Прикладом може бути твердження про те, що позичковий капітал, який використовується підприємством, характеризує сукупний обсяг його фінансових зобов'язань (загальну суму боргу). Ці фінансові зобов'язання в сучасній господарській практиці диференціюються таким чином [6; 68]:

- 1) довгострокові фінансові зобов'язання. До них належать усі форми позичкового капіталу, що функціонує на підприємстві з терміном його використання більше від 1 року. Основними формами цих зобов'язань є довгострокові кредити банків і довгострокові кредитні кошти (заборгованість за податковим кредитом; заборгованість за емітованими облігаціями; заборгованість фінансової допомоги, що була надана на зворотній основі тощо), термін погашення яких ще не настав або непогашені в установленний термін;
- 2) короткострокові фінансові зобов'язання. До них належать усі форми залученого позичкового капіталу з терміном його використання до 1 року. Основними формами цих зобов'язань є короткострокові кредити банків і короткострокові позичкові кошти (як передбачені до погашення в наступному періоді, так і не погашені у встановлений термін), різні форми кредиторської заборгованості підприєм-

ства (за товарами, роботами і послугами; за виданими векселями; за отриманими авансами; за розрахунками з бюджетом і позабюджетними фондами; оплатою праці; з дочірніми підприємствами; з іншими кредиторами) та інші короткострокові фінансові зобов'язання; Загалом слід зауважити, що безпосередньо у фінансовій науці застосування терміна «фінансове зобов'язання» здійснюється достатньо давно та зазначений термін, саме з позицій науки фінансів, не викликає жодних заперечень (на відміну від фінансово-правової науки)¹.

Термін «зобов'язання» застосовується і в бюджетному законодавстві, в якому є одним з вихідних положень організації відносин між бюджетами та мережею розпорядників бюджетних коштів. Зокрема, відповідно до Бюджетного кодексу України [9] під бюджетним зобов'язанням слід розуміти будь-яке здійснене відповідно до бюджетного асигнування розміщення замовлення, укладення договору, придбання товару, послуги чи здійснення інших аналогічних операцій протягом бюджетного періоду, згідно з якими необхідно здійснити платежі протягом цього ж періоду або у майбутньому (п. 7 ч. 1. ст. 2).

Свого часу Державне казначейство України у своєму відомчому акті навіть спромоглося об'єднати поняття фінансового та бюджетного зобов'язань, і вивести термін, який не співвідносився буквально з вихідними положеннями ані бюджетного, ані фінансового загалом законодавства. При нормативному закріпленні Порядку обліку зобов'язань розпорядників бюджетних коштів в органах Державного казначейства України [10] було

¹ Достатньо продивитися зміст праць, присвячених розгляду фінансів, міжнародних фінансів, валютно-кредитних відносин тощо, в яких містяться положення щодо фінансових інструментів, розрахунків, кредитів, фінансових інститутів. Див., наприклад [6; 7; 8].

запропоновано застосовувати поняття «бюджетне фінансове зобов'язання», під яким розуміли зобов'язання розпорядника чи одержувача бюджетних коштів сплатити кошти за будь-яке здійснене відповідно до бюджетного асигнування розміщення замовлення, укладення договору, придбання товару, послуги або здійснення інших аналогічних операцій протягом бюджетного періоду, тобто — кредиторська заборгованість та/або попередня оплата, яка передбачена законодавством (п. 1.3.).

Як вбачається з цього поняття, бюджетне зобов'язання (фінансове бюджетне зобов'язання) знову ж таки пов'язується з договірними засадами виникнення. Без укладення договору, фінансування за яким можливе виключно в межах закріплених бюджетних асигнувань на конкретний період для конкретного розпорядника бюджетних коштів, фінансове зобов'язання останнього просто не можливе (здійснене з дотриманням чинного законодавства) без того, аби такий розпорядник бюджетних коштів не вступив у договірні відносини. У такому разі розпорядник вступає у господарські правовідносини або здійснює цивільний правочин виходячи із положень відповідного галузевого (господарського або цивільного) законодавства, оскільки є юридичною особою та наділений відповідними характеристиками, притаманними останній. Предмет цього дослідження не дає можливості заглиблюватися в їх розкриття, тим більше, що й у цивільному, й у господарському праві достатньо аргументовано розкрито питання статусу юридичної особи та суб'єкта господарювання. І той, і інший статуси притаманні будь-якому розпорядникові бюджетних коштів.

Термін «зобов'язання» в різних значеннях вживається досить часто і в законодавстві податковому. Так, чин-

ний протягом 10 років, до прийняття Податкового кодексу, Закон України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами і державними цільовими фондами» визначав податкове зобов'язання як зобов'язання платника податків сплатити до бюджетів або державних цільових фондів відповідну суму коштів в порядку і в терміни, визначені цим Законом або іншими законами України. Закон України «Про податок на додану вартість» розумів під податковим зобов'язанням загальну суму податку, отриману (нараховану) платником податку в звітному (податковому) періоді, що визначена згідно з цим законом.

Нині чинний Податковий кодекс України [11] під податковим зобов'язанням розуміє суму коштів, яку платник податків, у тому числі податковий агент, повинен сплатити до відповідного бюджету як податок або збір на підставі, в порядку та строки, визначені податковим законодавством (у тому числі сума коштів, визначена платником податків у податковому векселі та не сплачена в установленій законом строк) (п. 14.1.156).

Проте, навіть систематизуючи наявні легальні визначення фінансово-правових зобов'язань, наведені вище, ми не можемо виключно на їх основі розробити загальну правову категорію, що буде наскрізною для всього фінансового права. І причин для цього декілька.

По-перше, законодавець у кожному нормативному акті давав визначення зобов'язання, виходячи виключно з цілей правового регулювання конкретного нормативного акта, не співвідносячи нове визначення з тими, що існують у фінансовому праві, ігноруючи цілі систематизації різних проявів правової категорії (видів фінансового зобов'язання) в різних інститутах фінансового права. Повторимося,

ПОГЛЯД НАУКОВЦЯ

в умовах відсутності теоретичної бази фінансового зобов'язання чекати будь-якого рівня узагальнення різних видів зобов'язання з ініціативи законодавця навряд чи доводиться.

По-друге, і що для нас головне, наведені вище законодавчі визначення фінансового, бюджетного, податкового зобов'язань збігаються сутнісно з тим змістом, який пропонується вкласти у це поняття в цьому дослідженні. Не збігаються тому, що у переважній більшості наведених вище видів зобов'язань підставою їх виникнення є договірні відносини, в які вступає певний суб'єкт. Але коли цей суб'єкт вступає в договірні відносини (це цивільно-правові або господарсько-правові відносини — не має значення), у будь-якому разі ці відносини не є фінансовими. Суб'єкти, що в них вступають (чи це підприємство, чи навіть розпорядник бюджетних коштів), будуть опиратися під час здійснення своїх повноважень на відповідний цивільно-правовий або господарсько-правовий інструментарій, на методологію, притаманну саме цим галузям. І у згаданих договірних відносинах перевага буде віддана диспозитивному методу правового регулювання та рівності сторін.

Отже, в жодном з разі наведені вище визначення не повинні встановлювати для нас будь-які межі дослідження категорії фінансово-правового зобов'язання. Адже вони відображають лише деякі аспекти наявної правової категорії, що й досі не знайшла належного відображення (закріплення) на рівні закону. Тим більше, говорячи про наявні легальні визначення фінансових зобов'язань, що виникають у тих чи тих видах суспільних відносин (крім зобов'язань у податковому праві), можна дійти висновку, що такі відносини не можуть у будь-якому разі ототожнюватися з фінансовими правовідносинами. Відпо-

відно, фінансове зобов'язання в тлумаченні терміна саме фінансово-правового регулювання повинно мати інший сенс та інший зміст, про що й буде вестися мова нижче.

З іншого боку, наведені для цілей правозастосування в межах певного нормативного акта визначення швидше можуть відігравати роль окремих уламків, відштовхуючись від яких, ми повинні відтворити, побудувати необхідну правову категорію, а можливо (хоча зараз про це говорити рано) і фінансово-правовий інститут. Іншими словами, термін «бюджетне зобов'язання», який розтлумачується Бюджетним кодексом України достатньо вузько, не свідчить про існування фінансового зобов'язання в бюджетному праві лише у межах наведеного вище значення, однак виступає легальним тлумаченням одного з різновидів категорії зобов'язання, що охоплює всю підгалузь бюджетного права. Аналогічне твердження можна зробити і щодо терміна «податкове зобов'язання», що міститься в Податковому кодексі України.

Загальною ознакою фінансового зобов'язання, котре викристалізовується при детальному аналізі наведених вище визначень, є його грошовий характер. Предметом фінансового зобов'язання є грошові кошти, валютні цінності, в деяких випадках цінні папери. Таким чином, поза відносинами зобов'язання існують фінансово-правові відносини, що мають своїм предметом відмінні від перерахованих об'єкти (наприклад, інформацію). Досить цікавим і таким, що заслуговує окремого дослідження, є питання належності до фінансово-правових зобов'язань процесуальних фінансових відносин, особливо беручи до уваги тонку межу між матеріальними та процесуальними фінансовими правовідносинами.

У будь-якому разі ми не можемо побудувати структуру фінансово-правового зобов'язання лише на визна-

ченнях, які вже існують у фінансово-му законодавстві, без запозичення досвіду інших галузей. Оскільки будь-яке дослідження логічно й обґрунтовано вести від відомого, спираючись на те, що в подібних обставинах було вже вивчене і доведене.

Саме тому в обґрунтуваннях фінансово-правового зобов'язання доцільно опертися на глибоко вивчену в цивільному праві категорію цивільно-правового зобов'язання, про що вже згадувалося в інших публікаціях автора. Адже саме таке дослідження дає змогу зробити узагальнення про те, що цивільне зобов'язання є правовідношенням, тобто відношенням між суб'єктами цивільного права, врегульованим цивільно-правовими нормами.

Недаремно одним з найбільш відомих визначень зобов'язань стало визначення Папініана: «*Obligatio est juris guo necessitate abstringimur alicujus solvendae rei secundum nostrae civitatis jura*» — «Зобов'язання є правовими ланцюгами, що з необхідністю примушують нас щось виконати на користь іншої особи відповідно до законів нашої держави» (Інституції Юстиніана, 1.3.13 *pr*) [12]. Слід особливо зауважити, що ще римські юристи звертали увагу на динамічний характер відносин між учасниками зобов'язання та вважали це однією з визначальних його якостей (Дигести Юстиніана 44.7.3. *pr*) [13, 20–29]. Сутність зобов'язання вбачали «не в тому, щоб зробити якийсь предмет чи сервітут нашим, але в тому, щоб зобов'язати когось дати нам щось, або зробити, або надати чи дозволити, чи залишити» [14].

Доцільно відзначити, що сучасна вітчизняна концепція зобов'язань

знайшла відображення в легальному його визначенні, яке міститься у ст. 509 Цивільного кодексу України. Згідно зі згаданою нормою Цивільного кодексу України, зобов'язаннями є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку [15, 7]. У цивілістичній науці звертається увага й на те, що оскільки зобов'язання є одним з різновидів цивільних правовідносин, то їм властиві такі ж елементи, як останнім, і вони мають такі ж ознаки, як кожне правовідношення [16, 7].

Слід черговий раз підкреслити, що при розробці правової категорії фінансового зобов'язання не повинно відбуватися копіювання або сліпе наслідування розроблених категорій «зобов'язання» правом цивільним або господарським. Адже у фінансово-правовій науці можуть і повинні бути використані для цілей дослідження фінансово-правового матеріалу логічні конструкції, висновки та методи, відомі саме цій галузі права. Хоча це і не позбавляє доцільності, та навіть необхідності, використовувати загальнотеоретичні підходи до праворозуміння та правотворення. Водночас потрібно чітко зважати на відмінності, що існують у понятійному ряді, який являє собою різногалузеві види. Розробка категорії «фінансове зобов'язання» вимагає проведення окремого ґрунтовного наукового дослідження. ♦

Список використаних джерел

1. Зайцев И. М. О природе правовых понятий / И. М. Зайцев // *Некоторые философские проблемы государства и права*. — Выпуск 2. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1974. — С. 76–88.

2. Подцерковний О. П. *Грошові зобов'язання господарського характеру: проблеми теорії і практики : [монографія] / О. П. Подцерковний. — 2-ге видання. — К. : Юстініан, 2007. — 424 с.*
3. Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16.07.1999 року № 996-XIV // *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* — 1999. — № 40. — Ст. 365 (зі змінами)
4. Наказ Міністерства фінансів України «Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 13 «Фінансові інструменти» № 559 від 30.11.2001 року
5. Хахонова Н. Н. *Международные стандарты финансовой отчетности : [учебное пособие] / Н. Н. Хахонова. — Ростов-на-Дону: «МарТ», 2002. — 205 с.*
5. Мойсеєнко І. П. *Інвестування: [навчальний посібник] / І. П. Мойсеєнко. — К. : Знання, 2006. — 490 с.*
6. Боди Э. *Финансы / Э. Боди, Р. К. Мертон. — М. ; СПб. ; К., 2000. — 584 с.*
7. *Міжнародні фінанси: [підручник] / О. І. Рогач, А. С. Філіпенко, Т. С. Шемет та ін. ; за ред. О. І. Рогача. — К. : Либідь, 2003. — 784 с.*
8. *Международные валютно-кредитные и финансовые отношения : [учебник] / Под ред. Л. Н. Красавиной. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Финансы и статистика, 2007. — 576 с.*
9. *Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010.*
10. Наказ Державного казначейства України № 136 від 09.08.2004 року «Про затвердження Порядку обліку зобов'язань розпорядників бюджетних коштів в органах Державного казначейства України» // *Зареєстрований Міністерством юстиції України 30.08.04 року за № 1068/9667.*
11. *Податковий кодекс України. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — 496 с.*
12. *Институции Юстиниана / пер. с лат. Д. Расснера ; под ред. Л. Л. Кофанова, В. А. Томсинова. — М. : Зерцало, 1998. — 400 с.*
13. Харитонов Е. О. *Категория обязательств в римском частном праве / Е. О. Харитонов // Юридический вестник. — 1997. — № 1. — С. 20–29.*
14. *Дигесты Юстиниана / пер. с лат.; отв. ред. Л. Л. Кофанов. — Т. 6. — Полупом 2. — М. : Статут, 2005. — 564 с.*
15. *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — Т. 2.*
16. *Цивільне право України : [підручник] : у 2 т. / Б. І. Борисова, Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасько-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — Т. 2.*